

Nemessuri Zoltánnal beszélget Kulin Ferenc

■ **Kulin Ferenc:** *Kezdjük beszélgetésünket regénytrilógiád' konkrét tárgyáról! Milyen élmények és megfontolások készítettek arra, hogy Magyarország és Erdély történetének éppen a XVI–XVII. század fordulóján átívelő korszakát idézd fel? Irodalmi mintáknak, vagy a történészek között zajló vitáknak volt-e inkább szerepe a téma-választásodban?*

Nemessuri Zoltán: Irodalmi mintáknak csak annyi szerepük volt: Móricz és Bánffy nyomán felismertem, hogy a szépirodalomban is lehetséges a szikár tényeket és a históriás összefüggéseket kortárs eszközökkel, de az adott korszakot megjelenítő nyelvezettel és fogalmakkal ábrázolni. Azt tekintem ugyanis értékörzőnek és hitelesnek. A történészek vitái, vagyis a romantikus, a pozitivisták stb. felfogások nem befolyásoltak. Hozzám legközelebb tán a reneszánsz humanisták állnak, és a keresztény univerzalizmus, beleértve a protestáns munkaetikát és az evilági érvényesülést, mint „Istennek tetszőt”. Ugyanakkor meggyőződésem: a literatura kötelessége az ismeretterjesztés (ahogy Jókainál, Mikszáthnál s a tendenciózusan válogató, hőskultuszban hívó Takács Sándornál). Természetesen az alapos kutatásokra épülő történelmi monográfia az író munkaeszköze és támasza.

„Minden történelmi tárgy két korról szól. Arról, amelyet megidézt és arról is, amelyikben írják.” Bármennyire törekszik is az író, hogy tárgyát valóságghűen, a lehető leghitelesebb dokumentumokra támaszkodva ábrázolja, jelen idejű nézőpontja nyomait nem tudja eltakarni. Publicistaként gyakran hozzászóltál a magyar nemzettudatról, a történelmi sorsfordulóinkról zajló vitákhoz, s azokban kiérlelt mondanivalót, határozott álláspontot képviseltél. De megengedheti-e magának egy történelmi regény írója, hogy a már kialakult, kiforrott nézeteinek igazolására törekedjen? Ha így tenne, a parabola, az irányregény szemléleti korlátain belül kellene maradnia. „Triptichonod” azonban – szerencsére – nem fér bele ezekbe a mű-

faji kategóriákba. Egy történelmi témát nyilvánvalóan nem lehet mindennemű előítélet nélkül megközelíteni, de feldolgoása során nem ragaszkodhatsz a prekoncepcióidhoz. Németh László így fogalmazta meg ezt a dilemmát: „A feladat művészi; egyben több és kevesebb, mint művészi: A művész szabad, kiküszöbölheti a véletleneket, a történésznek örök küzdelmet kell folytatnia a történelmi tény salakja ellen, mely szerkezetébe nem illik bele. A művész a szerkezet felől teremti meg a tárgyat, a történésznél a tárgy köti a szerkezetet.”² Melyek voltak azok az előfeltevéseid – akár a hőseiddel kapcsolatos vízióid –, amelyek beépültek a regény kompozíciójába, s érték-e az alkotás folyamatában (a hatalmas forrásanyag, azaz a „tények salakjának” tanulmányozás közben) olyan impulzusok, amelyek eredeti mondanód újragondolására készítettek?

Ami a „két kort” illeti: Umberto Eco *Új középkor* című esszéjében foglaltakkal értek egyet. Vagyis azzal, miszerint „A múlt nem múlt el. Még csak nem is múlt”. A nézőpontnak mindig az általános és érvényes emberit, a népek és a különböző társadalmi csoportok sikeres vagy kudarcos törekvéseit kell érvényre juttatnia, mind a hitelesség, mind a tanulság végett. Hiszen az olvasó nem csak gyönyörködni, okulni is akar. Bár e tekintetben elhunyt író-szerkesztő barátom, Hornyik Miklós felfogásához tartom magam: a magvas literatúrához jó író és jó olvasó egyaránt kell.

Megítélésem szerint a kiérlelt publicisztika irodalmi műfaj, bármilyen tárgyú. Valahol az esszé és a tárgyilagos elemzés közt foglal helyet. Ami nézeteimet illeti: sokszor nem azok befolyásolnak, épp ellenkezőleg: akár egy cikk, akár egy nagyregény előrehaladtával a szerzett információk, a valóságra eszmélés és a történet kibontakozása hat rám. Egy költő barátom szerint a jó könyv végül saját magát írja. Nem hagyja, hogy a szerző az események nyomvonalától és a szereplők karakterétől eltérjen. Németh Lászlónak igaza van – „... az író a szerkezet felől közelít” – de hadd tegyem hoz-

zá, abban is, amikor (1957-ben) így fogalmaz: „Félő, hogy a magyar irodalom csupán magyar nyelvű irodalom lesz.” Szentül hiszem, hogy az írónak mélységesen bíznia kell hazájában, nemzetében, annak kultúrájában és anyanyelvében, ha itthon és külföldön egyaránt érvényeset s főképp hiteleset akar létrehozni. Nem véletlen, hogy a magyarság eddigi legsikeresebb, vértelen háborújának, a pre-reformkornak és magának a reformkornak legfőbb célja a magyar művelődés fejlesztése s annak az élet minden területére kiterjesztése volt. A történelmi példa jó és rossz értelemben egyaránt nemcsak izgalmas, hanem elgondolkodtató és felkavaró is. Nemcsak előfeltevés volt, hanem meggyőződés: a nemzeti önállóságért harcolókat meg kell örökíteni, hisz ma is azért küzdünk a huzatos Kelet-Közép-Európában. Vagyis ezek a történetek és személyiségek aktuálisak, sőt egyre inkább azok. Igen: az események tanulmányozása és megírása közben értek olyan benyomások, melyek ítéleteim és mondanivalóm átgondolására készítettek. Közéjük tartozik a egyes emlékeztető Habsburgok és XVI–XVII. századi hadvezérek történelmi szerepének ábrázolása (többek közt Czigány István *Reform vagy kudarc?* című alapművének olvasásakor). Az eseményekhez tehát nem megkésetten „kurucos” szemérettel próbálok közelíteni, mert úgy vélem, az a nemzeti önismeretnek ártana, és tanulság helyett régi illúzióinkat helyezné előtérbe.

Hadd illusztráljam egy konkrét példával, hogyan segítheti a regényíró a történetet is a még nyitottnak tekintett kérdések megoldásában. Benda Kálmán írta a mindmáig legátfogóbb Erdély-történeti munkáról³ szóló bírálatában: „Hiányzik az európai nagypolitikai helyzet, a Habsburg–török ellentét erőviszonyainak bemutatása [...] János Zsigmond részletes (egészében talán túl pozitív) bemutatása után Báthory István méltánytalanul háttérbe szorul. A lengyel–magyar együttműködésre alapított politika-katonai elképzelésekről, a Vatikánnal közösen tervezett kelet-európai Habsburg-ellenes szövetségi rendszer elgondolásáról [...] érdemesebb lett volna részletesebben szólni.”⁴

Trilógiád 2. kötetében nemcsak „részletesebben szólsz” a neves történész által (is) felvetett problémáról, de azt is érzékelted, hogy az a keresztény világ legsúlyosabb belső válságával függ össze. A hőseid között zajló diskurzusban (Kései virradat, 316–317.) a kérdést az ifjú Nádasdy Ferenc veti fel: „miért nem csatlakozik a császár a spanyol–vatikáni–lombard szövetséghez”, azaz miért nem képes Európa döntő csapást mérni a törökre? Az ifjú vendégeit

„oktató” Batthyány Boldizsár szerint: (a Habsburg császár) „nem haragíthatja magára a választófejedelmeket, amikor egymásba horgolnak a hitújítók is. Ezzel újabb frontot nyitna. [...] Ha a kereszténység önmagával csatázik, »átfogó« hadjáratról szó sem lehet. Vegye észbe, nemcsak mi vagyunk megosztottak, Erdély is. [...] Újra és újra eltolódik az összefogás. Ez a tét, ifjurarum.” (Kései virradat, 316–317.) Ennek a válasznak kettős funkciója van. Elsősorban a történettudósok felvetésére reflektál, amikor a keresztény–iszlám konfrontáció lehetséges kimenetelét mérlegelve nem csupán a katonai erőviszonyokat, hanem Európa „lelkialapotát” (vallási megosztottságát) is figyelembe veszi. Másfelől – noha az „ifjurarum” itt az ifjabbik Nádasdy Ferencnek szól – Batthyány okfejtése kitörölhetetlen nyomot hagy a beszélgetésben még csak Bocskai Pistaként részt vevő későbbi erdélyi fejedelemben is. És ebben rejlik a jelenet másik funkciója. A fiktív diskurzus nemcsak rögzíti, megörökíti a korszak magyar politikuselitjének helyzet tudatát, hanem egy – a későbbiekben sikeresnek bizonyuló – stratégiai gondolkodásmód átörökítésének kulturális környezetét is felidéz. Mennyire volt tudatos törekvésed, hogy a politikai folyamatok háttérben a korszak vallási, kulturális és művelődéstörténeti „eseményeinek” is a krónikása legyél?

Benda Kálmán a legjobb historikusok egyike. Igaz van. A magyarsággal és az erdélyi három nemzettel történtek a nagypolitikától, a korszak európai eseményeitől el nem választhatók. Beleértve a vallásháborúkat, a Szentszék, a Német-római Birodalom, a francia királyság, Velence, a lengyel nemesi köztársaság, a két oláh vajdaság és az oszmán despotizmus hatalmi érdekeit, az anyagi feltételeket, a vezetés személyi alkalmatlanságát vagy épp alkalmasságát és egyebeket. Nem mellesleg, trilógiám tervezésekor haragomat szinte izzásig fokozta, hogy Nádasdy Tamás nádornak, a valaha élt legkiválóbb magyar politikusok egyikének és Ferenc fiának, az „erős fekete bégnek”, a humanista főúr-hadvezér Batthyány Boldizsárnak és Pálffy Jánosnak, a már-már elfeledett kiváló katonáinknak: a két rátóti Gyulaffy Lászlónak, Thúry Györgynek és berenhidai Huszár Péternek, Báthori Istvánnak és Bocskai Istvánnak szépirodalmunk kétszáz év alatt sem állított méltó emléket. Ha Jókai nem írja meg *A kőszívű ember fiait*, Gárdonyi az *Egri csillagokat*, Móricz az Erdély trilógiát, a történekről jóval kevesebbet tudunk. Mi több: nem lennénk képesek a hősökkel azonosulni, még hozzá katartikusan. A hódoltság korának páratlan, nyelvteremtő, egyben költői ábrázolása Szilágyi István fikciója, a *Hollóidő*. Én azonban

arra törekedtem, hogy a *Végvidék* trilógia egy korszak indulását és végét foglalja tényszerű keretbe, vagyis a végvári harcok kezdeteit a Bocskai-felkelés lezajlásáig, mely két generáció tablója. Kevés, vagy tán nincs is ennél izgalmasabb és tanulságosabb időszaka az európai magyar történelemnek. De csak akkor érdemes ábrázolni, ha a nagy emberek mellett a kicsik – köznemesek, írástudók, papok, prédikátorok, parasztok, mesteremberek, hajdúk, gyöngé jelleműek és erősek, férfiak és nők egyaránt megszólalnak. Mi ők vagyunk, akkor is, ha a történetek óta évszázadok teltek el.

Ha egy jellemtipológiai skálán próbálnánk kijelölni hőseid helyét, rendkívül színes tablót állíthatnánk össze belőlük, mégis feltűnő, hogy nem találhatók közöttük az erdélyi tárgyú, legnagyobb hatású történelmi regényeink legtipikusabb figurái. Nincsenek nálad sem rajongók, sem eszelősök (mint Kemény Zsigmond műveiben), nincsenek sem a saját „nagy természetűeknek” áldozatául eső, Móricz Báthory Gáborához hasonló önpusztítók, sem Szilágyi István Hollóidőjének végletesen kiszolgáltatott sorsú, emberi méltóságukban halálosan sérült nyomorultjai; de éppúgy nem tűnnek fel a körükben Jókai romantikusan eszményített figurái, mint ahogyan hiába keresnénk sorikban a homo politicus Bánffy Miklós főhősére (Abády Bálint) emlékeztető magyar ideáltípust is. A példák arról vallanak, hogy egy-egy írói/művészi világképben a történelem és az individuum sorsformáló szerepe nem értelmezhető egymástól függetlenül. Látsz-e összefüggést regényed (trilógiád) történet szemlélete és szereplőinek uralkodó jellemvonásai között?

Ami a jellemtipológiát illeti, „tulajdonságok nélküli emberben”, s emberfeletti hősökben sem gondolkodom. Rosszat akarni jól, jót akarni rosszul is lehet. Magunkra kell ismernünk, bármi sikeresek vagy kudarcosak, bátrak vagy bátortalanok vagyunk. A félelem és a féltés, a vakmerőség, a megalkuvás és a szimpla együgyűség éppolyan erő, mint a távlatos gondolkodás. A bírvágy és az önzetlenség egymástól korántsem függetlenek. Jókai, Gárdonyi, Surányi Miklós és mások mesészerű romantikája, vagy Passuth László polihisztorkodása tőlem távol áll. Nyíró József havasi realista novellaciklusa (nem regényei), Tamási Áron Ábel-trilógiája, Wass Albert egyetlen nagyszabású munkája, *A funtineli boszorkány* sokkal közelebb. Hiszek a példaadásban, de az ún. eszményi jellemekben nem. Az embert a maga összetettségében kell ábrázolni, akkor is, ha az eredmény zavarba ejtő, vagy kiábrándító. Így vélem, mivel gyarló vagyok magam is. *Végvidék-trilógiám történelemszemlélete és a szerep-*

lők karaktere pedig egymástól elválaszthatatlanok. Máskülönb a végzetben – és nem a cselekvésben hinnék.

Beszéljünk a főhősödről, Rátóti Gyulaffy Lászlóról. Arról a hadvezérről, akinek a sorsdöntő csatákban játszott szerepe nélkül bizonyíthatóan szerencsétlenebbül alakult volna Magyarország és Erdély történelme, s akinek emlékeztétét mégis csupán egy-két lábjegyzet őrzi tankönyveinkben. Talán nem tévedek, ha többet látok az ő alakjában, mint egy nagyepikai mű kötelező kellékét: a főszereplőt. A könyved egyszerre krónika és regény, s a két műfajt egységbe forrasztó politikai filozófiád felől tekintve is kulcsfigurának érzem az idősebb Gyulaffyt. Rendkívüli idők hétköznapjainak történelemformáló személyisége ő. Nincsenek különös intellektuális képességei, ám erkölcsi érzékenységgel és kifinomult politikai ösztönrel párosult katonai erényei révén magasan kiemelkedik környezetéből. Nem az „ideális” katona, aki parancsra bármit megtesz. „Ez az ember egy kiveszőben lévő régi fajta. Képes volt családostul otthagyni a várát, csak hogy ne azok üljenek törvényt fölötte, akik csatát sose láttak, ezzel szemben éjt nappallá téve a Burg folyosóin hajlongtak, és mások győzelmei nyomán szereztek maguknak címet és vagyont” – mondod róla (Kései virradat, 293.) s egy másik fejezetben a saját szavaival teszed arnyaltabbá a portréját: „Nem akkor és nem azokra ütöttem, akikre akarták. Az én ellenségem a török vót, fegyvernyugvás idején is. A pogány nem nyugodott, így hát én sem. Ezér’ gyűlöltek a hatalmasok. Ezér’ hittak törvénybe, de nem az országot, hanem őket hagytam ott, mint eb a potyadékat...” magyarázza fiának – a regényed harmadik kötetében főszereplővé váló ifjabbik Gyulaffy Lászlónak – saját cselekedeteinek indokait, amiért a császár helyett Báthory mellett vállalt szolgálatot. (Kései virradat, 453.) Ez a fajta közéleti jellem-típus alkalmatlan arra, hogy irányt adjon az eseményeknek, de tőle függ, hogy meddig és milyen határfokkal képviselhetők egy közösség, egy ország érdekei. Gondolom, nemcsak azért állítottad őt regényed középpontjába, hogy – miként magad jellemezted így: – „egy kiveszőben lévő régi fajtának” állíts emléket... (Kései virradat, 293.) Hiszen az apja nyomdokaiba lépő ifjabbik Gyulaffy példája arról tanúskodik, hogy ennek a „fajtának” meghatározó szerepe lesz a következő nemzedék életében: Bocskai István fejedelemsége idején is. Azaz a (folytonosan) „kiveszőben lévő” karakterjegyek, erkölcsi erények családon belüli ápolásában éppúgy egy sikeres nemzetpolitika folytathatóságának feltételét látod, miként a személyes történelmi tapasztalatok átörökítésében.

Rátóti Gyulaffy László és fia méltatlanul elfeledett nagyságok, hibáikkal együtt. Ma is példaadók, ráadásul izgalmas, összetett személyiségek. Igen, ők azok a fajta emberek, akik teremték akkoriban. Ráadásul céljaikat, elveiket továbbadták. Máskülönb ma talán nem beszélnénk magyarul, s nem jött volna létre a sajátos transzilván kultúra katonai feltételrendszere. Tágabb értelemben az ellenállás és a nemzeti függetlenség eltökélt akarása. A két Gyulaffy családi élete is felettebb tanulságos. Forró érzelmek és közöny, indulat és belátás egy házasságban mind jelen vannak, ezért nem lehet tőlük eltekinteni, s a férj–feleség kapcsolatot idealizálni. Nézetem szerint az erős családi kötelék és annak átörökítése, karakteres utódok nevelése a sikeres nemzetpolitika alapvető feltétele, ahogy az volt a magyarság és más nemzeteké egyaránt. Az élet értelme jó esetben a nemzés és a hazaszerető gyerekek nevelés, ami a magyar nemességnek, a polgárságnak és a parasztságnak századokon át alapvető célja volt. Ez az, amit sose szabad feladni.

Múltunk csaknem minden korszakában található olyan nagy egyéniségeket és világra szóló eseményeket, amelyek a magyar nemzettudat és történelmi emlékezet mitológiai példatárához sorolhatók. A mítoszokat („mitológéákat”) ápoló hajlamaink (talán lelki szükségleteink) azonban óvni próbálnak bennünket attól, hogy históriánk gyászos emlékezetű epizódjait is számon tartsuk. Pedig volna mit okulnunk belőlük. Nálad két ilyen „mitoszkritikai” elemzéssel is találkozunk: az egyik a vallásszabadság ügyével kapcsolatos. Okkal-joggal lehetünk büszkéek arra, hogy Európában elsőként – 1568-ban – a tordai országgyűlés foglalta törvénybe a felekezetek egyenjogúságát, jóllehet az ünnepélyes deklarációnak sem politikai indítékai, sem közvetlen (társadalmi-politikai) következményei nem ítélték meg pusztán eszmei értékének a következő századokban kifejlő hatása felől. Nemcsak azért, mert alkalmazása során diszkrimináció érte a katolikus gyülekezeteket, hanem mert egyaránt szolgált egymással szembeesülő politikai érdekeket. A szultánét, akinek – ha csak ideig-óráig is – érdeke volt, hogy a protestáns Erdély ütközőzónává váljék a katolikus Európa és az iszlám között, és – paradox módon – a protestáns felekezetekét is, amelyek a vallási béke nélkül egymást üldözték volna. És üldözték is a békés hétköznapokban. A „türelmi rendelet” közvetlen hatása nem a lelkek békéjének, hanem az erdélyi keresztények katonai egységének megteremtése volt. A katolikus Gyulaffy László nem tudta volna egyben tartani a „misét kerülő” (protestánsná lett) katonáit, ha nem ismeri fel, hogy „Isten igé-

je nélkül élni veszedelmesebb, mint hallgatni a prédikátor szavára.” (Kései virradat, 359.) Évszázadoknak kellett eltelni, hogy az effajta pragmatikus érvekkel indokolt vallási türelem (Kazinczy, Kölcsey, Wesselényi, Széchenyi munkásságában) elvezessen a kereszténység közös, egyetemes értékeinek felismeréséhez. Jól látom-e, hogy nem lerombolod Torda „mitológémáját”, inkább a korszerű, kritikai gondolkodás számára is hozzáférhetővé teszed?

A vallásszabadság világszó meghirdetése, a tordai határozatok mind katonai, mind politikai értelemben alapvető fontosságúak. Akkor is, ha azokat nem sikerült maradéktalanul megvalósítani. A két Gyulaffy felismerése alapvető: „Fő, hogy az emberek az Urat és Jézus Krisztust imádják”. Másik nézetük nemesekre és a harcoló közrendűekre nézve ugyanilyen sorsdöntő: „A mi vérünk egyformán piros.” Ezek tények, melyeket a korabeli források bőszégesen alátámasztanak. Kévs ilyen belátó személyisége volt annak a korszaknak, beleértve Nádasdy Tamás nádort és elvakult evangélikus Ferenc fiát. A felekezeti elfogultságtól még a nagy műveltségű, reneszánsz szellemiségű Batthyány Boldizsár sem volt mentes.

A másik mítosz a székelyeknek biztosít kitiüntetett helyet a magyar történelmi (és nemzet-) tudatban. E népcsoport nyelvi, etnikai és vallási jegyei alapján szerves része a magyarságnak, míg „őstörténete”, eredetudata, belső jogrendje és politikai autonómiaigénye alapján különálló nemzetnek (is) tekinthető. Ez a kettősség a honfoglalástól kezdődően rányomja bélyegét a két testvérnép kapcsolatára, s hol az összetartozás érzése és eszméje, hol pedig az elkülönülés, mi több: a szembenállás kényszere válik hangsúlyosabbá. A regényed tematikájának nyersanyagául szolgáló korszak (a XVI–XVII. század fordulója) drámai eseményei különös élességű kontrasztban villantják fel az együttélés (az együtt cselekvés!) politikai és néplelektani korlátait. A fejedelem nézőpontjából éppoly evidencia, hogy Transzilvánia népeinek katonai egysége nélkül sem a törökkel, sem Béccsel szemben nincs esély Erdély önállóságának megőrzésére, mint amilyen egyértelmű a székelyek számára, hogy szabadságjogaikról kellene lemondaniuk, ha alávetnék magukat a fejedelem hadúri önkényének. Egyetlen „megoldás” kínálkozik: a testvérháború. A székelyek fellázadnak, a „magyarok” vérbe fojtják a lázadást. Nem először és nem utoljára. A székely–magyar konfliktus tárgyszerű, mégis sokkoló ábrázolása egyszerre veti fel a nemzeteken és kultúrákon belüli, illetőleg a nemzetek és kultúrák közötti lappangó ellentétek és véres viszálykodások feloldhatóságának máig időszerű kérdéseit. Regénytrilógiád talán legna-

gyobb erénye, hogy a kultúraantropológia, a teológia, az etika, a jogtudomány, a történetfilozófia művelőit és a politika szereplőit egyaránt felelős gondolkodásra készíti.

Mitizálni a székelyeket sem akartam. Múltjukból és ősi életvitelükből fakadó karakterjegyeiket felmutatni sokkal inkább. Húsz-egynéhány székelyföldi utam során jócskán megtapasztaltam. Katonanép, mely bátorságára, kitartására és furfangos észjárására okkal joggal büszke. Mondhatni, testvérnemzet, melynek önállóságát, sajátos kultúráját elmismásolni hitványság. A magyar nemesség, és saját előkelőik elleni lázadásaira súlyos társadalmi okok miatt került sor. Annak ellenére, hogy akkori szemmel nézve is antagoniztikusnak bizonyultak. A szabadságvágy érzelmi kategória, amit nem ír felül senki és semmi. Ám mélységesen egyetértek a felvetésben rejlő megállapítással: testvéreknek megegyezésre kell jutniuk, a szó teológiai, kultúraantropológiai, jogi, történeti és politikai értelmében egyaránt. Máskülönben a nagy család: a nemzet a népek tengerében olvadásnak indul, majd eltűnik. Nézetem szerint ez a kérdés ma minden másnál idősebb, s egy darabig az is marad.

Köszönöm a beszélgetést.

JEGYZETEK

- 1 Nemessuri Zoltán regénytrilógiájának első kötete (*Végvidék*) a Balaton-felvidéki végvári harcok és Rátóty Gyulaffy László tihanyi és csobánci főkapitány históriája a török hódoltság kezdetén, a második (*Kései virradat*) az Erdélybe távozó Gyulaffyval, János Zsigmonddal és Báthory Istvánnal megteremtett önálló fejedelemség története, míg a harmadik (*Alkony*) a Gyulaffy László, majd Báthory István fejedelem és lengyel király halálával bekövetkező gyökeres erdélyi és magyarországi változásokat mutatja be. Arról szól, mi vezetett Bocskai István uralkodóvá választásához és a tizenöt éves háborúhoz. A hosszú harc során az ország lakosságának közel egyharmadát veszítette el, de alkalmat adott arra, hogy a krónikások a korszakot „a legmagyarabb századnak” nevezzék. A trilógia kötetei a Hittel Könyvműhely kiadásában jelentek meg 2012-ben, 2015-ben és 2018-ban Budapesten.
- 2 NÉMETH László: *Történetírás = Két nemzedék*. Bp., Magvető, 1970, 428.
- 3 *Erdély története három kötetben I–III*. Főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai, 1986
- 4 BENDA Kálmán: *Erdély története a fejedelemség korában = Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, Csokonai, 1988., 80.